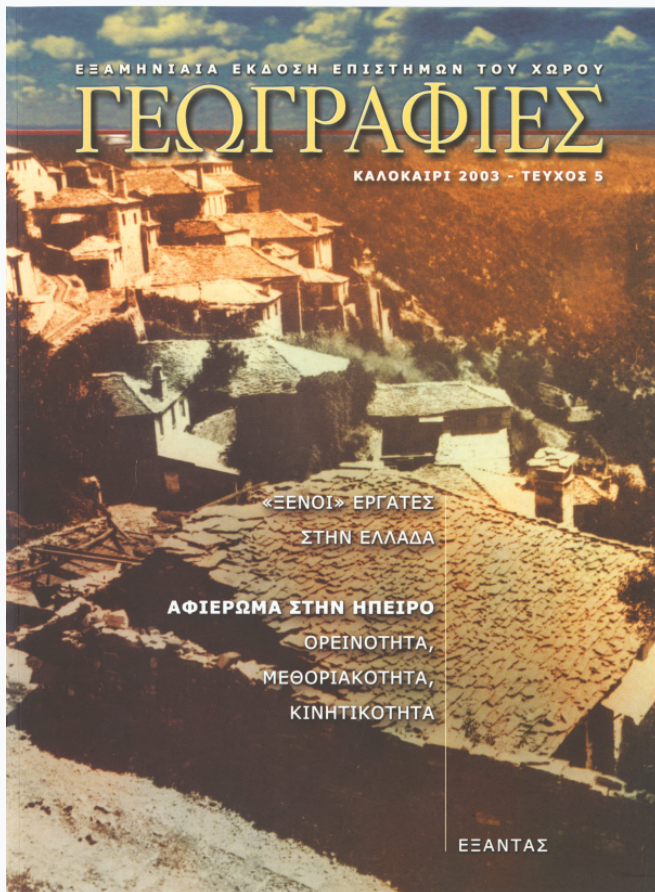

Γεωγραφίες

Αρ. 5 (2003)

Γεωγραφίες, Τεύχος 5, 2003

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

Γιώργος Τόλιας

Τα νησολόγια, η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών

Επιλεγόμενα: Σπύρος Ασδραχάς
Ολκός, Αθήνα 2002, σ. 189

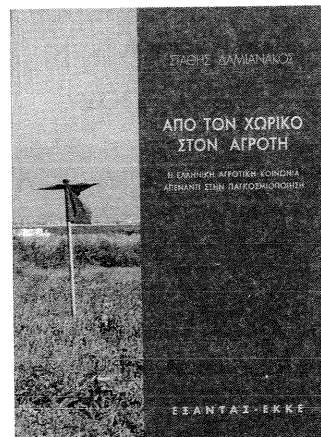
Στην Ελλάδα δεν έχουμε χαρτογραφική παράδοση. Οι χάρτες της καθημερινής μας ζωής μέχρι πρόσφατα δεν διέφεραν και πολύ από τις απλοϊκές χρωματιστές πινακίδες των σχολικών μας χρόνων, όπου τα μόνα σαφώς αναγνωρίσιμα στοιχεία ήταν τις περισσότερες φορές η θάλασσα με το γαλάζιο χρώμα, τα βουνά με το καφέ και οι κάμπι με το πράσινο. Η απουσία παράδοσης και χαρτογραφικής παιδείας είχε προφανώς επιπτώσεις στη συμπεριφορά οιοδήποτε παραγωγού ή χρήστη χαρτογραφικού υλικού. Σε ό,τι αφορά την ιστορική χαρτογραφία, η κατάσταση ήταν ακόμη χειρότερη. Οι γνώσεις για τους ιστορικούς –τους ανεπίκαιρους με την τρέχουσα έννοια– χάρτες περιορίζονταν για πολλά χρόνια στον Κλαύδιο Πτολεμαίο και τη Χάρτα του Ρήγα. Το πιο πάνω αποτελεί μια ενδιαφέρουσα ελληνική αντίφαση, δεδομένου ότι τουλάχιστον ο χώρος του ελληνικού Αρχιπελάγους είναι ένας από τους πιο μετρημένους τόπους στον κόσμο. Η χαρτογράφηση εκτείνεται σε ένα βάθος χρόνου σχεδόν έξι αιώνων. Είναι γνωστό ότι η συγκεκριμένη θάλασσα με τα εκατοντάδες νησιά της, αποτελώντας χλιοταξιδεμένο κόμβο των αρχαίων ναυτικών δρόμων της Ανατολής, αποτέλεσε ένα από τα διεθνοποιημένα πεδία άσκησης και ανάπτυξης της νεότερης χαρτογραφίας. Παρ' όλη λοιπόν τη σημαντική γεωγραφική-χαρ-

τογραφική τεκμηρίωση του χώρου, οι Έλληνες ιστορικοί όσο και οι Έλληνες τεχνικοί ή γεωγράφοι (οι λίγοι που υπήρχαν μέχρι πρότινος), οι οποίοι διατηρούσαν επιστημονικές σχέσεις με την ιστορική έρευνα, θεωρούσαν αναξιόπιστο το πλούσιο χαρτογραφικό υλικό που απλώνεται από την Αναγέννηση έως τον πρώιμο 19ο αιώνα. Λίγες εξαιρέσεις στα παραπάνω υπήρξαν. Οι πιο ενδιαφέρουσες είναι τα σχετικά κείμενα τα οποία περιλαμβάνονται στις ιστορικές γεωγραφικές μελέτες του 19ου αιώνα, του Αντωνίου Μηλιαράκη, ο μεγάλος κατάλογος που εκδόθηκε το 1982 στη Λευκωσία και αργότερα στην Αθήνα, το *A Catalogue of Printed Maps of Greece 1477-1800* του Χρήστου Ζαχαράκη, όπως και το *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, έκδοση του 1985, με συγγραφείς τους Βασίλη Σφουρόερα, Άννα Αβραμέα και Σπύρο Ασδραχά.

Το βιβλίο του Γιώργου Τόλια *Τα νησολόγια, η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών* επιχειρεί να καλύψει ένα μεγάλο τμήμα αυτού του κενού, τη νησιωτική χαρτογραφία. Η αυτόνομη αυτή ενότητα της ιστορικής χαρτογραφίας αναπτύχθηκε μεταξύ του 15ου και του 18ου αιώνα. Πρόκειται για τους χειρόγραφους ή τυπωμένους άτλαντες με χάρτες νησιών κυρίως αλλά και παράκτιων περιοχών. Το είδος άνηψε για τριακόσια περίπου χρόνια, μετά το 1420, στη Μεσόγειο, με κύριες εστίες τη Φλωρεντία και τη Βενετία. Από τους συγγραφείς τους ονομάζονταν «βιβλία των νησιών», «βιβλία ναυσιπλοΐας», «νησιωτικές χωρογραφίες» ή «νησιωτικοί περίπλοες», ενώ στη σύγχρονη εποχή καθιερώθηκαν ως «νησολόγια» ή «ιζολάρια».

Ο Γ. Τόλιας επεξεργάζεται τις εκδόσεις και τους χάρτες των «νησολογιών» ως ιστορικό ντοκουμέντο και όχι ως έργο τέχνης ή συλλεκτικό αντικείμενο. Μπορεί σήμερα να φαίνεται αυτονόητο, όμως η απάντηση στο ερώτημα αν οι χάρτες προ του 19ου αιώνα είναι ιστορικά ντοκουμέντα εκκρεμούσε. Ο συγγραφέας εί-

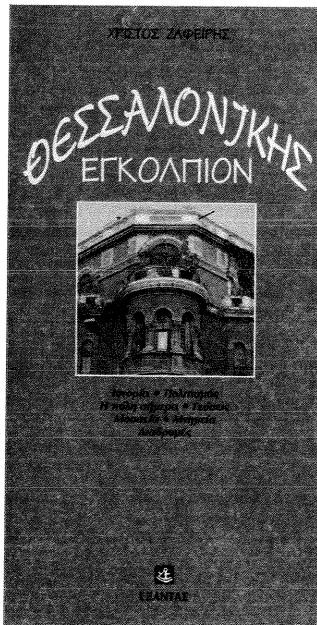
ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ

ΣΤΑΘΗΣ ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ
Από τον χωρικό στον αγρότη
*Η ελληνική αγροτική οικονομία
απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*

Ποιοι είναι οι μηχανισμοί οικονομικής, πολιτικής και, ταυτόχρονα, πολιτισμικής ενσωμάτωσης του ελληνικού αγροτικού κόσμου στη σύνολη κοινωνία (εθνική και διεθνή) κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών; Πώς εντοπίζονται τα διακυβεύματα των εντατικών μετασχηματισμών που πραγματοποιούνται σήμερα ως προς τους όρους κοινωνικής ύπαρξης του Έλληνα αγρότη; Με ποιον τρόπο μπορούμε να αντιληφθούμε τις εγγενείς στη διαδικασία προσαρμογής αντιφάσεις, να κατανοήσουμε τη «λειτουργικότητά» τους για τη διαιώνιση των εν ισχύ κοινωνικών σχέσεων και να διακρίνουμε τα αποτελέσματα των εν λόγω διαδικασιών πάνω στην εθνική κοινωνία; Αυτά είναι τα κεντρικά ερωτήματα στα οποία το ανά κείρας βιβλίο φιλοδοξεί να δώσει κάποια στοιχεία απάντησης, μέσω μιας σύνθεσης τεκμηρίων και εμπειρικών ερευνών μακράς διάρκειας (επιτόπιων ή εντοπισμένων) που ανέλαβε ο συγγραφέας σε διάφορες περιοχές της αγροτικής Ελλάδας.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΖΑΦΕΙΡΗΣ

Θεσσαλονίκης
Εγκόλπιον

Ένας συνοπτικός και εύχρηστος οδηγός της σύγχρονης Θεσσαλονίκης. Μέσα από τον εικονογραφικό πλούτο με χάρτες, σχεδιαγράμματα, παλιές και νέες φωτογραφίες προβάλλεται η πολιτισμική εξέλιξη της πόλης από τα προϊστορικά χρόνια ως τις μέρες μας.

Το βιβλίο κυκλοφορεί και στην αγγλική γλώσσα με τίτλο
The Thessaloniki Handbook.

Από τον
ΕΞΑΝΤΑ

ναι ένας από αυτούς που το ξεκαθαρίζουν. Ο Γ. Τόλιας δεν είναι νέος σε αυτό τον τομέα. Ιστορικός και ερευνητής του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, έχει στο ενεργητικό του μια συνεχή δραστηριότητα γύρω από το συγκεκριμένο αντικείμενο, όπως και άλλο ένα βιβλίο, το *Ελληνικοί ναυτικοί χάρτες, πορτολάνοι, 15ος-17ος αιώνας* (1999). Στα *Νησολόγιά* του καταγράφει το σύνολο των πηγών, γνωστών, δημοσιευμένων ή όχι, αλλά και αγνώστων που εντόπισε μέσα από πολύχρονη έρευνα. Έτσι, αποκαλύπτει και ταξινομεί, μάλλον για πρώτη φορά, τα διάσπαρτα στις βιβλιοθήκες και τις συλλογές του κόσμου αντίγραφα των νησιωτικών ατλάντων. Με βάση το περιεχόμενο των χαρτογραφήσεων και τους δημιουργούς τους στήνεται ένα διάγραμμα. Εκτός από χρονολόγιο, το διάγραμμα συγκροτείται ταυτόχρονα με τη μορφή «γενεαλογικού δένδρου» για τους χαρτογράφους. Στη βάση βρίσκονται οι αναγεννησιακές ρίζες του 15ου αιώνα, ενώ στην κορυφή οι ανώτεροι φθίνοντες κλάδοι σβήνουν στην εποχή του Διαφωτισμού. Η πρωτότυπη κατανομή του Γ. Τόλια σε τρεις κύριους κλάδους δίνει συνοπτικά και με ακρίβεια τη συνολική αντίληψή του για τη δομή του υλικού. Προτείνει το χωρισμό των βιβλίων των νησιών σε «ναυτικά», «λόγια» και «επικαιρικά». Τα τρία επίθετα δεν χρειάζονται ιδιαίτερη επεξήγηση. Σημαίνουν τη λειτουργία του χάρτη ως πληροφοριακού στοιχείου με χρήστες από διαφορετικά ακροατήρια – αν φανταστούμε ότι ο χάρτης διηγείται – αποδέκτες της πληροφορίας. Ο χάρτης επομένως ήταν εργαλείο ναυσιπλοΐας, ήταν πινακίδα εγκυκλοπαιδικών πληροφοριών, ήταν «ρεπορτάζ» και τεχνική, πολιτική ή τουριστική έκθεση δημιουργημένη από μηχανικούς, στρατιωτικούς, διπλωμάτες, περιηγητές.

Ο συγγραφέας αποδεικνύει ότι οι χάρτες ήταν χρησιμοί. Ορισμένοι από αυτούς γνωρίζουμε ότι απλώς διακοσμούσαν παλάτια. Το μεγάλο πλήθος όμως των χαρτών είχε τη θέ-

ση του σε καμπίνες καπετάνιων, σιγνές στρατηγών, αρχεία κοινοτήτων, μοναστηριακές βιβλιοθήκες, αίθουσες διδασκαλίας.

Τα «νησολόγια» ακολούθησαν μία εγκυκλοπαιδική λογική, ήταν σύνολα με «λήμματα». Τα χαρτογραφικά «συναξάρια νησιών», όπως μας εξηγεί ο συγγραφέας, είναι ένα είδος που ακολουθούσε την ιστοριογραφία ως υποβοηθητική επιστήμη, ως γεωγραφικό συμπλήρωμα.

Στο βιβλίο εκτίθενται οι είκοσι εννέα χαρτογράφοι, ή καλύτερα συντάκτες των «νησολογίων», και τα υλικά τους από το 1420 έως το 1783. Το *Liber Insularum Arcipelagi* (c. 1420) του Cristoforo Buondelmonti, το *Kitab-I-bahriye* (c. 1520-1526) του Οθωμανού ναυάρχου Piri-Reis, το *Isulario* του Μηλιού πιλότου Antonio Milo (1580-1590) ή το *Isolario* του χαρτογράφου των βενετοτουρικού πολέμου Vincenzo Maria Coronelli (1696) είναι μερικά από αυτά τα «νησολόγια», μνημεία πλέον της παγκόσμιας χαρτογραφίας. Από τα πέντε συνολικά κεφάλαια, τα πρώτα τέσσερα δίνουν τη δυνατότητα να ξεδιπλωθεί παράλληλα το σώμα του υλικού και η ανάλυσή του.

«Ο καιρός των νησιών» είναι το κεφάλαιο που εισάγει στη μεθοδολογία, αναζητά το ευρύτερο θεωρητικό πλαίσιο των εποχών και των επιστημονικών κύκλων που γέννησαν τα «νησολόγια». Εξηγεί την ιδιομορφία των χαρτών που αναφέρονται κυρίως στη Μεσόγειο, την εσωτερική «δική μας» θάλασσα και κατάγονται από τις κοινωνίες της. Μας ταξιδεύει στις αρχαίες καταβολές και τις απαρχές της Αναγέννησης, στον ουμανιστικό αλλά και πρακτικό κόσμο της Φλωρεντίας του 15ου αιώνα, με το κεφάλαιο «Νησιά του αρχαίου και του νέου κόσμου». Στο επόμενο με τίτλο «Περίπλους νησιών», ένας από τους χαρτογράφους που παρουσιάζεται από το συγγραφέα είναι ο Bartolomeo dalli Sonetti. Ο Bartolomeo των σονέτων, που οφείλει το επίθετό του στην έμμετρη μορφή των γραπτών πληροφοριών δίπλα

στους χάρτες του, δηλώνει ότι ταξίδεψε δεκαπέντε φορές στο Αιγαίο, με πυξίδα και διαβήτη για να σχεδιάσει τις πινακίδες του και να ορίσει την ακριβή θέση του κάθε νησιού! Με αυτό το παράδειγμα ο Γ. Τόλιας βρίσκει την ευκαιρία να εξηγήσει τη χρησιμότητα, αρχίζοντας από τις ανάγκες σε απεικονίσεις που είχε η ναυσιπλοΐα. Στο κεφάλαιο «Ο πόλεμος στα νησιά» παρακολουθούμε τους χάρτες να διορθώνονται από τον χρηστικό ή εγκυκλοπαιδικό τους χαρακτήρα στον «επικαιρικό», με αιτίες τη δίψα για πληροφόρηση και την έκρηξη που συντελείται στη διάδοση της έντυπης εικόνας. Οι πόλεμοι εδώ αποτελούν ένα μόνιμο θέμα που ενδιαφέρει το ευρωπαϊκό κοινό. Οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις στις ακτές του Αιγαίου, οι απεικονίσεις των τόπων και των μαχών βρίσκονται στην πρώτη γραμμή αυτού του ενδιαφέροντος.

Το βιβλίο μάς κρατάει μία έκπληξη για το τέλος. Τα επιλεγόμενα με τίτλο «Ο ελληνικός νησιωτισμός. Οι γενικοί χαρακτήρες» έχουν γραφεί από τον Σπύρο Ασδραχά. Είναι ένα κείμενο που με όρους ιστορικής γεωγραφίας εισάγει στον κόσμο των νησιών, ερευνά το πραγματικό αντικείμενο χαρτογράφησης των «νησολογίων», τον στεριανό και θαλάσσιο χώρο, τα δίκτυα, τις κοινωνίες, στα δύο πελάγη της ελληνικής χερσονήσου. Ο Σ. Ασδραχάς, κλείνοντας το βιβλίο, καταθέτει ένα κείμενο για τον κόσμο των νησιών, ανάλογης ποιότητας με το επίσης δικό του «Ελληνικό Αρχιπέλαγος, μια διάσπαρτη πόλη», το οποίο έκλεινε το *Χάρτες και χαρτογράφοι* πριν δεκαεπτά χρόνια.

Τα «νησολόγια», με την έλευση της σύγχρονης χαρτογραφίας εδώ και διακόσια περίπου χρόνια, έπαψαν να παίζουν το ρόλο του γεωγραφικού άτλαντα. Συνέχισαν να ενδιαφέρουν κυρίως τους εμπόρους των αντικών και της τέχνης. Σιγά-σιγά χάθηκαν από το προσκήνιο, αποκτώντας ένα νέο ρόλο, αυτόν του παλαιωμένου διακοσμητικού αντικειμένου με κάπως πρωτόγονο χαρακτή-

ρα. Στην ελληνική βιβλιογραφία τα συναντάμε τις περισσότερες φορές, στις ασχολίαστες ή λάθος σχολιασμένες εκδόσεις των ιδιωτικών συλλογών –των εν ζωή συνήθως συλλεκτών– όπου το κύριο θέμα είναι η ανάδειξη του ακριβού σε χρηματική αξία υλικού και ο ενοποιητικός ιστός οι κατά κανόνα άστοχες επιλογές του ιδιοκτήτη. Το πέρασμα από τη συλλεκτική αρχαιολογία στην επιστημονική αρχαιολογία συνέβη στα τέλη του 19ου αιώνα. Το ανάλογο πέρασμα στην ιστορική χαρτογραφία, στον ελληνικό χώρο, συντελείται αυτή τη στιγμή. Ο Γ. Τόλιας με τα *Νησολόγια* του συμβάλλει σε αυτό. Βοηθάει με τη δουλειά του να υπερβεί η ελληνική βιβλιογραφία την παράδοση των συλλεκτικών εκδόσεων, επαναφέροντας τα «νησολόγια» στη θέση τους, ανασύροντας στο φως τη χαμένη πληροφορία της ιστορικής γεωγραφικής απεικόνισης μέσα από αυτούς τους χάρτες.

ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΛΑΒΙΑΣ
Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος
Σχολή Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ

Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

*Η ιστορική εξέλιξη
των οικισμών στην περιοχή
του Αλιάκμονα
κατά την Τουρκοκρατία.
Ο Κώδικας αρ. 201
της Μονής Μεταμορφώσεως
του Σωτήρος Ζάβορδας*

Έκδοση του Κέντρου
Νεοελληνικών Ερευνών
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
αρ. 75,
Αθήνα 2000, σ. 358

Η μελέτη και η παρουσίαση μιας γεωγραφικής ενότητας, η οποία στηρίζεται σε μια αρχαιολογική πηγή, ενέχει τον κίνδυνο άστοχων γενικεύσεων επιμέρους δεδομένων. Το παρόν βι-

βλίο, προϊόν ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών, το οποίο φέρει τον τίτλο «Ιστορία των οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.)», αποφεύγει σε κάθε περίπτωση αυτή τη στατική αντιμετώπιση του χώρου. Οι γεωγραφικές και ιστορικές στοχεύσεις του για μια παρουσίαση της εξέλιξης της οργάνωσης του πληθυσμού και των οικισμών της περιοχής –στις δεδομένες γεωφυσικές διαστάσεις– έδωσαν το έναυσμα για τη διερεύνηση της μετάβασης από τις παλαιότερες βυζαντινές οικιστικές συγκροτήσεις στα νεότερα μορφώματα των πόλεων. Η μεθοδολογική πρόταση για την αντιμετώπιση του Κώδικα της Μονής Ζάβορδας ως τεκμηρίου με ιστορικές και γεωγραφικές προεκτάσεις υπήρξε πολύ εύστοχη και οδήγησε στην παρουσίαση μιας ολοκληρωμένης προβληματικής για την ανασύσταση των λειτουργιών του χώρου και τη δυναμική της εξέλιξής τους, αλλά και τις παλινδρομήσεις τους μέσα στο χρόνο. Ο Κώδικας αυτός είναι μια *παρηγοσία*, μια καταγραφή δηλαδή ονομάτων δωρητών και αφιερωτών μαζί με τη γεωγραφική προέλευσή τους, με σκοπό τη μνημόνευσή τους από το μοναστήρι. Στον Κώδικα, ο οποίος χρονολογείται εκατόν πενήντα χρόνια από την ίδρυση της Μονής από τον όσιο Νικάνορα, προβάλλονται πολύ παραστατικά οι οικιστικές μεταβολές στην περιοχή του Αλιάκμονα, οι οποίες θα αποτελέσουν το υπόβαθρο της ακμής των οικισμών της Τουρκοκρατίας στη νοτιοδυτική Μακεδονία κατά την ιστορική φάση του 18ου αιώνα.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου, και σε τέσσερις υποενότητες, γίνεται παρουσίαση του γεωγραφικού χώρου του Αλιάκμονα καθώς και των διοικητικών (εκκλησιαστικών και κοσμικών) συνθηκών της περιόδου κατά την οποία ιδρύθηκε και λειτουργήσε η Μονή. Η ανάπτυξή της αποδίδεται στη διαμόρφωση ενός νέου οικιστικού πλέγματος καθώς και στην, ευνοούμενη από τις οδικές διακλαδώσεις της Εγνατίας, διακίνηση των

στους χάρτες του, δηλώνει ότι ταξίδεψε δεκαπέντε φορές στο Αιγαίο, με πυξίδα και διαβήτη για να σχεδιάσει τις πινακίδες του και να ορίσει την ακριβή θέση του κάθε νησιού! Με αυτό το παράδειγμα ο Γ. Τόλιας βρίσκει την ευκαιρία να εξηγήσει τη χρησιμότητα, αρχίζοντας από τις ανάγκες σε απεικονίσεις που είχε η ναυσιπλοΐα. Στο κεφάλαιο «Ο πόλεμος στα νησιά» παρακολουθούμε τους χάρτες να διορθώνονται από τον χρηστικό ή εγκυκλοπαιδικό τους χαρακτήρα στον «επικαιρικό», με αιτίες τη δίψα για πληροφόρηση και την έκρηξη που συντελείται στη διάδοση της έντυπης εικόνας. Οι πόλεμοι εδώ αποτελούν ένα μόνιμο θέμα που ενδιαφέρει το ευρωπαϊκό κοινό. Οι βενετοτουρκικές συγκρούσεις στις ακτές του Αιγαίου, οι απεικονίσεις των τόπων και των μαχών βρίσκονται στην πρώτη γραμμή αυτού του ενδιαφέροντος.

Το βιβλίο μάς κρατάει μία έκπληξη για το τέλος. Τα επιλεγόμενα με τίτλο «Ο ελληνικός νησιωτισμός. Οι γενικοί χαρακτήρες» έχουν γραφεί από τον Σπύρο Ασδραχά. Είναι ένα κείμενο που με όρους ιστορικής γεωγραφίας εισάγει στον κόσμο των νησιών, ερευνά το πραγματικό αντικείμενο χαρτογράφησης των «νησολογίων», τον στεριανό και θαλάσσιο χώρο, τα δίκτυα, τις κοινωνίες, στα δύο πελάγη της ελληνικής χερσονήσου. Ο Σ. Ασδραχάς, κλείνοντας το βιβλίο, καταθέτει ένα κείμενο για τον κόσμο των νησιών, ανάλογης ποιότητας με το επίσης δικό του «Ελληνικό Αρχιπελάγος, μια διάσπαρτη πόλη», το οποίο έκλεινε το *Χάρτες και χαρτογράφοι* πριν δεκαεπτά χρόνια.

Τα «νησολόγια», με την έλευση της σύγχρονης χαρτογραφίας εδώ και διακόσια περίπου χρόνια, έπαψαν να παίζουν το ρόλο του γεωγραφικού άτλαντα. Συνέχισαν να ενδιαφέρουν κυρίως τους εμπόρους των αντικών και της τέχνης. Σιγά-σιγά χάθηκαν από το προσκήνιο, αποκτώντας ένα νέο ρόλο, αυτόν του παλαιωμένου διακοσμητικού αντικειμένου με κάπως πρωτόγονο χαρακτή-

ρα. Στην ελληνική βιβλιογραφία τα συναντάμε τις περισσότερες φορές, στις ασχολίαστες ή λάθος σχολιασμένες εκδόσεις των ιδιωτικών συλλογών –των εν ζωή συνήθως συλλεκτών– όπου το κύριο θέμα είναι η ανάδειξη του ακριβούς σε χρηματική αξία υλικού και ο ενοποιητικός ιστός οι κατά κανόνα άστοχες επιλογές του ιδιοκτήτη. Το πέρασμα από τη συλλεκτική αρχαιολογία στην επιστημονική αρχαιολογία συνέβη στα τέλη του 19ου αιώνα. Το ανάλογο πέρασμα στην ιστορική χαρτογραφία, στον ελληνικό χώρο, συντελείται αυτή τη στιγμή. Ο Γ. Τόλιας με τα *Νησολόγια* του συμβάλλει σε αυτό. Βοηθάει με τη δουλειά του να υπερβεί η ελληνική βιβλιογραφία την παράδοση των συλλεκτικών εκδόσεων, επαναφέροντας τα «νησολόγια» στη θέση τους, ανασύροντας στο φως τη χαμένη πληροφορία της ιστορικής γεωγραφικής απεικόνισης μέσα από αυτούς τους χάρτες.

ΝΙΚΟΣ ΜΠΕΛΑΒΙΑΣ
Εργαστήριο Αστικού Περιβάλλοντος
Σχολή Αρχιτεκτόνων, ΕΜΠ

Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

*Η ιστορική εξέλιξη
των οικισμών στην περιοχή
του Αλιάκμονα
κατά την Τουρκοκρατία.
Ο Κώδικας αρ. 201
της Μονής Μεταμορφώσεως
του Σωτήρος Ζάβορδας*

Έκδοση του Κέντρου
Νεοελληνικών Ερευνών
του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών
αρ. 75,
Αθήνα 2000, σ. 358

Η μελέτη και η παρουσίαση μιας γεωγραφικής ενότητας, η οποία στηρίζεται σε μια αρχαιολογική πηγή, ενέχει τον κίνδυνο άστοχων γενικεύσεων επιμέρους δεδομένων. Το παρόν βι-

βλίο, προϊόν ερευνητικού προγράμματος του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών, το οποίο φέρει τον τίτλο «Ιστορία των οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.)», αποφεύγει σε κάθε περίπτωση αυτή τη στατική αντιμετώπιση του χώρου. Οι γεωγραφικές και ιστορικές στοχεύσεις του για μια παρουσίαση της εξέλιξης της οργάνωσης του πληθυσμού και των οικισμών της περιοχής –στις δεδομένες γεωφυσικές διαστάσεις– έδωσαν το έναυσμα για τη διερεύνηση της μετάβασης από τις παλαιότερες βυζαντινές οικιστικές συγκροτήσεις στα νεότερα μορφώματα των πόλεων. Η μεθοδολογική πρόταση για την αντιμετώπιση του Κώδικα της Μονής Ζάβορδας ως τεκμηρίου με ιστορικές και γεωγραφικές προεκτάσεις υπήρξε πολύ εύστοχη και οδήγησε στην παρουσίαση μιας ολοκληρωμένης προβληματικής για την ανασύσταση των λειτουργιών του χώρου και τη δυναμική της εξέλιξής τους, αλλά και τις παλινδρομήσεις τους μέσα στο χρόνο. Ο Κώδικας αυτός είναι μια *παρηγοσία*, μια καταγραφή δηλαδή ονομάτων δωρητών και αφιερωτών μαζί με τη γεωγραφική προέλευσή τους, με σκοπό τη μνημόνευσή τους από το μοναστήρι. Στον Κώδικα, ο οποίος χρονολογείται εκατόν πενήντα χρόνια από την ίδρυση της Μονής από τον όσιο Νικάνορα, προβάλλονται πολύ παραστατικά οι οικιστικές μεταβολές στην περιοχή του Αλιάκμονα, οι οποίες θα αποτελέσουν το υπόβαθρο της ακμής των οικισμών της Τουρκοκρατίας στη νοτιοδυτική Μακεδονία κατά την ιστορική φάση του 18ου αιώνα.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου, και σε τέσσερις υποενότητες, γίνεται παρουσίαση του γεωγραφικού χώρου του Αλιάκμονα καθώς και των διοικητικών (εκκλησιαστικών και κοσμικών) συνθηκών της περιόδου κατά την οποία ιδρύθηκε και λειτουργήσε η Μονή. Η ανάπτυξη της αποδίδεται στη διαμόρφωση ενός νέου οικιστικού πλέγματος καθώς και στην, ευνοούμενη από τις οδικές διακλαδώσεις της Εγνατίας, διακίνηση των

Βέροια) εμφανέστατη είναι, από την άλλη πλευρά, η αυξημένη αναγραφή νέων αφιερωτών προερχόμενων από αρκετά εγγύτερους στη Μονή οικισμούς (περιοχή Κοζάνης-Αιανής). Προφανής είναι επίσης η περιορισμένη παρουσία ονομάτων από τις περιοχές της Πίνδου, των Σερβίων κατά τη δεύτερη περίοδο. Ενδιαφέρουσες είναι και όσες απαντήσεις επιχειρούνται σχετικά με το φαινόμενο της αναφοράς του μείζονος αγροτικού χώρου της Καστοριάς σε κατάλογο *ζητείας* (ενίσχυση εσόδων από εξόρυξη μοναχών στην περιοχή), σε παρασελίδια σημείωση του ίδιου Κώδικα, ενώ τα στοιχεία για την ίδια την πόλη είναι πολύ ισχνά.

Η μείωση του αριθμού των αφιερωτών από τη Θεσσαλία και η αύξηση εκείνων από την Ήπειρο συνδέονται με την αλλαγή των αξόνων επικοινωνίας ανάμεσα στις περιοχές αυτές, ενώ πληθυσμιακά ενισχυμένα πάντοτε εμφανίζονται όσα χωριά-οικισμοί είναι γνωστά για την ανάπτυξη τους και από άλλες πηγές. Η υποχώρηση του αριθμού των αφιερωτών, τέλος, από την Αχρίδα κατά τη δεύτερη περίοδο αποδίδεται στις θεσμικές εκκλησιαστικές ανακατατάξεις. Οι ονοματολογικές επίσης στατιστικές είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες για τη σχεδόν ισάριθμη αναφορά ανδρικών και γυναικείων ονομάτων, τη μονομερή προτίμηση σε πολύ συνηθισμένα και σε άλλες ελλαδικές περιοχές βαπτιστικά και την εξαιρετική αναφορά των θηλυκών Κοζιανή και Καστορία, καθώς και τη μικρή σε αριθμό εμφάνιση εγγραφών που υποδηλώνουν ολαβικές προελεύσεις. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη δημοσίευση του Κώδικα και την παράθεση των ευρετηρίων των οικισμών και ονομάτων. Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο, το οποίο ονομάζεται «Επιλογή βιβλιογραφίας», συγκεντρώνονται μελέτες τοπικής ιστορίας οι οποίες κατανέμονται θεματικά σε ιστορικές, γεωγραφικές και διοικητικές κατηγορίες: η βιβλιογραφία αυτή έχει κατατεθεί σε βάση δεδομένων και αποτελεί τμήμα της

υποδομής του Προγράμματος. Η συστηματοποίηση των ιστοριογραφικών δεδομένων είναι ενδιαφέρουσα, επειδή φέρνει στο προσκήνιο και κατατάσσει σε επιστημονικά πεδία όσες δημοσιεύσεις έχουν ως κίνητρο της θεματολογίας τους την ατομική ή αποσπασματική σχέση με το χώρο. Πέρα από την πληρότητα της βιβλιογραφικής ενημέρωσης για την περιοχή του μέσου Αλιάκμονα και την αξιοποίηση πορισμάτων από παράλληλες επιστήμες, οι θεματολογικές αναγωγές της έρευνας για το χώρο στα ευρύτερα επιστημονικά πεδία ενός σύγχρονου ερευνητικού προγράμματος, αποτελούν μια σύγχρονη πρόταση για τη διαχείριση ανάλογων δεδομένων και απεγκλωβίζουν τους ερευνητές από την παραδοσιακή αντιμετώπιση της τοπικής ιστορίας.

ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ

E. W. Anderson

The Middle East: Geography and Geopolitics

Routledge, London 2000, σ. 342

Η Μέση Ανατολή προσελκύει τα γεωπολιτικά ενδιαφέροντα των μεγάλων δυτικών δυνάμεων ήδη από την εποχή των Σταυροφοριών και θα συνεχίζει να τα προσελκύει λόγω των πλουσίων κοιτασμάτων πετρελαίου που διαθέτει. Παράλληλα, η παρουσία ιερών τόπων τριών θρησκειών σε μια μικρή, από άποψη έκτασης, περιοχή και οι συνεχείς συγκρούσεις μεταξύ Αράβων, Ισραηλινών, Παλαιστινίων και διάφορων εισβολέων δημιουργούν καθημερινές τοπικές εντάσεις με χιλιάδες ανθρώπινα θύματα. Η πρόσφατη παράνομη και άδικη εισβολή και κατοχή του Ιράκ είναι δυστυχώς μια απτή απόδειξη της σημασίας της περιοχής, αλλά και των απροκάλυπτων προθέσεων όσων αυτάρεσκα αναγορεύονται σε «ελευθε-

ρωτές».

Η περιοχή λοιπόν χαρακτηρίζεται από ευρύτατες οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτικές διαφοροποιήσεις. Έτσι, ένας τόμος όπως ο κρινόμενος δεν μπορεί (ή δεν θα έπρεπε) να καλύψει τα «πάντα», όπως φιλόδοξα στοχεύει το βιβλίο του E. W. Anderson, και αυτό ίσως είναι το πρώτο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο αναγνώστης. Μετά από έναν ενδιαφέροντα πρόλογο γραμμένο από τον G. Anderson (γιο του συγγραφέα) για την προϊστορία της έννοιας της γεωπολιτικής (βασικά για την Αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη), το βιβλίο είναι οργανωμένο σε 11 κεφάλαια και επίλογο. Σύμφωνα με την εισαγωγή, το 30% του βιβλίου βασίζεται σε προηγούμενο βιβλίο του W. B. Fisher (1978), με τίτλο *Middle East*, όπου τα κεφάλαια 3, 6, 7 και 8 έχουν συμπληρωθεί με νέα στοιχεία. Για το σημερινό συγγραφέα, η Μέση Ανατολή απαρτίζεται από «... όλα τα γενικώς αποδεκτά κράτη της περιοχής μαζί με τη Λιβύη, το Σουδάν και την Κύπρο» (σ. 13). Δεν γίνεται όμως κατανοητό τι εννοεί με τον όρο «αποδεκτά κράτη» και από ποιον, γιατί ο συγγραφέας στη συνέχεια αναφέρεται στη λεγόμενη «Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου», αναγνωρισμένη μόνο από την Τουρκία, που κατέχει παράνομα το βόρειο τμήμα του νησιού, ενάντια στις αποφάσεις του ΟΗΕ.

Τα τρία επόμενα κεφάλαια ασχολούνται με τα φυσικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά της περιοχής, όπου περιγράφονται κλασικές υποκατηγορίες όπως τεκτονική, γεωλογία και γεωμορφολογία, κλίμα, υπέδαφος και βλάστηση, υποστηριζόμενα από χρήσιμους χάρτες. Στο 5ο κεφάλαιο δίνεται ιδιαίτερη σημασία σε δύο φυσικά διαθέσιμα-κλειδιά, το πετρέλαιο και το νερό, και η παρουσίαση είναι αρκετά κατατοπιστική. Στο 6ο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ιστορική γεωγραφία της Μέσης Ανατολής, η οποία όμως περιορίζεται σε μια εξιστόρηση της διαδικασίας συγκρότησης των κρατών της περιοχής μετά το

Βέροια) εμφανέστατη είναι, από την άλλη πλευρά, η αυξημένη αναγραφή νέων αφιερωτών προερχόμενων από αρκετά εγγύτερους στη Μονή οικισμούς (περιοχή Κοζάνης-Αιανής). Προφανής είναι επίσης η περιορισμένη παρουσία ονομάτων από τις περιοχές της Πίνδου, των Σερβίων κατά τη δεύτερη περίοδο. Ενδιαφέρουσες είναι και όσες απαντήσεις επιχειρούνται σχετικά με το φαινόμενο της αναφοράς του μείζονος αγροτικού χώρου της Καστοριάς σε κατάλογο *ζητείας* (ενίσχυση εσόδων από εξόρυξη μοναχών στην περιοχή), σε παρασελίδια σημείωση του ίδιου Κώδικα, ενώ τα στοιχεία για την ίδια την πόλη είναι πολύ ισχνά.

Η μείωση του αριθμού των αφιερωτών από τη Θεσσαλία και η αύξηση εκείνων από την Ήπειρο συνδέονται με την αλλαγή των αξόνων επικοινωνίας ανάμεσα στις περιοχές αυτές, ενώ πληθυσμιακά ενισχυμένα πάντοτε εμφανίζονται όσα χωριά-οικισμοί είναι γνωστά για την ανάπτυξη τους και από άλλες πηγές. Η υποχώρηση του αριθμού των αφιερωτών, τέλος, από την Αχρίδα κατά τη δεύτερη περίοδο αποδίδεται στις θεσμικές εκκλησιαστικές ανακατατάξεις. Οι ονοματολογικές επίσης στατιστικές είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες για τη σχεδόν ισάριθμη αναφορά ανδρικών και γυναικείων ονομάτων, τη μονομερή προτίμηση σε πολύ συνηθισμένα και σε άλλες ελλαδικές περιοχές βαπτιστικά και την εξαιρετική αναφορά των θηλυκών Κοζιανή και Καστορία, καθώς και τη μικρή σε αριθμό εμφάνιση εγγραφών που υποδηλώνουν ολαβικές προελεύσεις. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τη δημοσίευση του Κώδικα και την παράθεση των ευρετηρίων των οικισμών και ονομάτων. Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο, το οποίο ονομάζεται «Επιλογή βιβλιογραφίας», συγκεντρώνονται μελέτες τοπικής ιστορίας οι οποίες κατανέμονται θεματικά σε ιστορικές, γεωγραφικές και διοικητικές κατηγορίες: η βιβλιογραφία αυτή έχει κατατεθεί σε βάση δεδομένων και αποτελεί τμήμα της

υποδομής του Προγράμματος. Η συστηματοποίηση των ιστοριογραφικών δεδομένων είναι ενδιαφέρουσα, επειδή φέρνει στο προσκήνιο και κατατάσσει σε επιστημονικά πεδία όσες δημοσιεύσεις έχουν ως κίνητρο της θεματολογίας τους την ατομική ή αποσπασματική σχέση με το χώρο. Πέρα από την πληρότητα της βιβλιογραφικής ενημέρωσης για την περιοχή του μέσου Αλιάκμονα και την αξιοποίηση πορισμάτων από παράλληλες επιστήμες, οι θεματολογικές αναγωγές της έρευνας για το χώρο στα ευρύτερα επιστημονικά πεδία ενός σύγχρονου ερευνητικού προγράμματος, αποτελούν μια σύγχρονη πρόταση για τη διαχείριση ανάλογων δεδομένων και απεγκλωβίζουν τους ερευνητές από την παραδοσιακή αντιμετώπιση της τοπικής ιστορίας.

ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ

Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, ΕΙΕ

E. W. Anderson

The Middle East: Geography and Geopolitics

Routledge, London 2000, σ. 342

Η Μέση Ανατολή προσελκύει τα γεωπολιτικά ενδιαφέροντα των μεγάλων δυτικών δυνάμεων ήδη από την εποχή των Σταυροφοριών και θα συνεχίζει να τα προσελκύει λόγω των πλουσίων κοιτασμάτων πετρελαίου που διαθέτει. Παράλληλα, η παρουσία ιερών τόπων τριών θρησκειών σε μια μικρή, από άποψη έκτασης, περιοχή και οι συνεχείς συγκρούσεις μεταξύ Αράβων, Ισραηλινών, Παλαιστινίων και διάφορων εισβολέων δημιουργούν καθημερινές τοπικές εντάσεις με χιλιάδες ανθρώπινα θύματα. Η πρόσφατη παράνομη και άδικο εισβολή και κατοχή του Ιράκ είναι δυστυχώς μια απτή απόδειξη της σημασίας της περιοχής, αλλά και των απροκάλυπτων προθέσεων όσων αυτάρεσκα αναγορεύονται σε «ελευθε-

ρωτές».

Η περιοχή λοιπόν χαρακτηρίζεται από ευρύτατες οικονομικές, πολιτικές, κοινωνικές και πολιτικές διαφοροποιήσεις. Έτσι, ένας τόμος όπως ο κρινόμενος δεν μπορεί (ή δεν θα έπρεπε) να καλύψει τα «πάντα», όπως φιλόδοξα στοχεύει το βιβλίο του E. W. Anderson, και αυτό ίσως είναι το πρώτο πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο αναγνώστης. Μετά από έναν ενδιαφέροντα πρόλογο γραμμένο από τον G. Anderson (γιο του συγγραφέα) για την προϊστορία της έννοιας της γεωπολιτικής (βασικά για την Αρχαία Ελλάδα και τη Ρώμη), το βιβλίο είναι οργανωμένο σε 11 κεφάλαια και επίλογο. Σύμφωνα με την εισαγωγή, το 30% του βιβλίου βασίζεται σε προηγούμενο βιβλίο του W. B. Fisher (1978), με τίτλο *Middle East*, όπου τα κεφάλαια 3, 6, 7 και 8 έχουν συμπληρωθεί με νέα στοιχεία. Για το σημερινό συγγραφέα, η Μέση Ανατολή απαρτίζεται από «... όλα τα γενικώς αποδεκτά κράτη της περιοχής μαζί με τη Λιβύη, το Σουδάν και την Κύπρο» (σ. 13). Δεν γίνεται όμως κατανοητό τι εννοεί με τον όρο «αποδεκτά κράτη» και από ποιον, γιατί ο συγγραφέας στη συνέχεια αναφέρεται στη λεγόμενη «Δημοκρατία της Βόρειας Κύπρου», αναγνωρισμένη μόνο από την Τουρκία, που κατέχει παράνομα το βόρειο τμήμα του νησιού, ενάντια στις αποφάσεις του ΟΗΕ.

Τα τρία επόμενα κεφάλαια ασχολούνται με τα φυσικά χαρακτηριστικά της περιοχής, όπου περιγράφονται κλασικές υποκατηγορίες όπως τεκτονική, γεωλογία και γεωμορφολογία, κλίμα, υπέδαφος και βλάστηση, υποστηριζόμενα από χρήσιμους χάρτες. Στο 5ο κεφάλαιο δίνεται ιδιαίτερη σημασία σε δύο φυσικά διαθέσιμα-κλειδιά, το πετρέλαιο και το νερό, και η παρουσίαση είναι αρκετά κατατοπιστική. Στο 6ο κεφάλαιο παρουσιάζεται η ιστορική γεωγραφία της Μέσης Ανατολής, η οποία όμως περιορίζεται σε μια εξιστόρηση της διαδικασίας συγκρότησης των κρατών της περιοχής μετά το

19ο αιώνα, με ελάχιστη έως καθόλου αναφορά στην πλούσια τοπική ιστορική και γεωγραφική παράδοση.

Η κοινωνία και ο πληθυσμός αποτελούν τα περιεχόμενα των κεφαλαίων 7 και 8. Αυτά τα δύο κεφάλαια, τα οποία είναι εντελώς απαραίτητα σε ένα γεωγραφικό βιβλίο για τη Μέση Ανατολή, παρουσιάζουν πολύ λίγα στοιχεία για έναν ανθρωπογεωγράφο. Ελάχιστα λέγονται για τη δημογραφία, για τους μετανάστες και για τα θέματα των προσφύγων, ενώ όλα αυτά αποτελούν εκρηκτικά τοπικά προβλήματα. Το μικρό τμήμα που αναφέρεται στα χωριά και στις πόλεις είναι ιδιαίτερα απογοητευτικό για μια περιοχή που έχει μια μοναδική ιστορία και συνέχεια αστικοποίησης και αποτελεί το λίκνο των πρώτων πόλεων της ανθρωπότητας. Αν ο συγγραφέας δεν ήθελε να ασχοληθεί με την ιστορική γεωγραφία της περιοχής, δεν δικαιολογείται η απουσία ενδιαφέροντος για τα σύγχρονα προβλήματα αστικοποίησης, τα οποία καλύπτουν μόνο 2,5 σελίδες. Και βέβαια αποσιωπούνται επιμελώς τα θέματα «βίαιης αστικοποίησης» που εφαρμόζουν οι Ισραηλινοί στις κατεχόμενες παλαιστινιακές περιοχές. Σε αυτό το κρίσιμο κεφάλαιο δεν υπάρχει ανάλυση για τις τοπικές κοινωνικές εντάσεις και συγκρούσεις μεταξύ εθνοτικών ομάδων, φυλών και κοινωνικών τάξεων, και έκπληξη προκαλεί η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στον υποδεέστερο ρόλο των γυναικών, ένα βασικό κοινωνικό και πολιτισμικό χαρακτηριστικό της περιοχής με ιδιαίτερη σημασία για την οργάνωση του χώρου.

Το 9ο κεφάλαιο αναφέρεται στην οικονομία της Μέσης Ανατολής. Τα τμήματα που αφορούν τη γεωργία και το πετρέλαιο είναι πολύ καλά ανεπτυγμένα, με χρήσιμους χάρτες, αλλά δεν ισχύει το ίδιο για τα τμήματα που αφορούν τη βιομηχανία και τον τουρισμό. Τέλος, τα κεφάλαια 10 και 11 αναφέρονται στη γεωπολιτική κατάσταση κάθε κράτους χωριστά. Εδώ η έμφαση δίνεται: α) στην ύπαρξη/κατοχή ή όχι πε-

τρελαϊκών αποθεμάτων, β) στους εξοπλισμούς και τις στρατιωτικές εντάσεις μεταξύ γειτόνων, γ) στη διαχείριση των υδάτινων αποθεμάτων, και δ) στα προβλήματα αμφισβήτησης συνόρων. Τα δύο αυτά κεφάλαια είναι μάλλον «παραδοσιακά» ως προς τα ζητήματα που θέτουν και τις θεωρητικές υποθέσεις που τα στηρίζουν. Αποφεύγουν να τίξουν κριτικά τα γεωπολιτικά συμφέροντα της Δύσης, περιοριζόμενα σε μια εσωστρεφή προσέγγιση της γεωπολιτικής.

Συνολικά το βιβλίο προσφέρει μια εισαγωγή για τη Μέση Ανατολή η οποία είναι επιτυχής ως προς το φυσικογεωγραφικό της τμήμα και τα οικονομικά χαρακτηριστικά και ανεπιτυχής ως προς τα υπόλοιπα. Προσεγγίζει τη Μέση Ανατολή από τη συγκεκριμένη οπτική γωνία των «δυτικών συμφερόντων», η οποία ενδιαφέρεται μόνο για τα πετρέλαια και τη στρατιωτική σημασία της περιοχής, χωρίς όμως να θίγει και το ρόλο αυτών των συμφερόντων. Αυτή είναι μια κυρίαρχη άποψη, δεν σημαίνει όμως ότι είναι αποδεκτή από όλους, ιδιαίτερα από τους Άραβες. Για παράδειγμα, στο βιβλίο υπάρχουν μεγάλα τμήματα που αναφέρονται στον ισλαμικό φονταμενταλισμό και την τρομοκρατία –ιδιαίτερα χρήσιμα και πληροφοριακά– αλλά δεν γράφεται τίποτα για το σιωνισμό και την ισραηλινή στρατοκρατία, η οποία αναπαράγει μια τρομοκρατία «κρατικού τύπου». Η παραγωγή πετρελαίου στην περιοχή αποτελεί μια κομβική αναφορά σε όλο το βιβλίο –και δικαίως– αλλά απουσιάζουν επιδεικτικά αναφορές και αναλύσεις για τις διάφορες ανταρχνικές και εξίσου φονταμενταλιστικές βασιλικές οικογένειες, για τους εμί-

ρηδες και τους εκατοντάδες πρίγκιπες που ιδιοποιούνται τα σχετικά έσοδα. Τα στοιχεία αυτά είναι απαραίτητα για να ολοκληρώσουν την κοινωνική και γεωπολιτική εικόνα της περιοχής.

Είναι κατανοητό ότι πολλοί στη Δύση, μεταξύ των οποίων και ο συγγραφέας, δυσκολεύονται να ξεπεράσουν τον κυρίαρχο «οριενταλισμό» (όπως γράφει ο E. Said, 1978) που έχει εγκαθιδρύσει στην επιστημονική σκέψη η αποικιοκρατική και ιμπεριαλιστική παράδοση αιώνων. Το ξεπέραςμα όμως αυτής της οπτικής είναι απαραίτητο αν θέλουμε να έχουμε πρωτότυπες γεωγραφικές μελέτες για δύσκολες περιοχές όπως η Μέση Ανατολή.

ΚΩΣΤΗΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ
Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο
Πανεπιστήμιο

